

ОМОГРАФТАРДЫҢ КӨБЕЮІ ЖӘНЕ ОДАН «ҚАШУ» ҮРДІСІ (1929–1940 ЖЖ.)

Әдетте омограф және омофон терминдері жазба қарым-қатынас (коммуникациясы) шеңберінде қалыптасып, оның қалыпты болмысына жиі кедергі келтіретін құбылыс деп танылады. Олар шектеулі және жүйеленбеген мысалдар жиынтығымен түсіндіріледі, дәйектеледі. Бұл мысалдардан олардың шектеулі көлеміне сай туындаған кездейсоқ генезисі туралы және ретсіз қызмет ету жағдайлары туралы әсерлі күдіктер туындайды.

«Омофон» және «омограф» терминдері дәстүрлі танымда тілдік (ереже бойынша лексикалық) бірліктердің жазба және дыбыстық формасына сәйкес келетін ең үстірт (жоғарғы немесе беткі) түрі. Осылайша ұғыну олардың, (каламбурды қоспағанда) функционалды-семантикалық қырын айқындап танытуға негізделеді. Және де олардың сөйлеу тұрпатындағы түрленім ауқымы (диапазон) да едәуір тарылған. «Дыбысталуы бірдей, бірақ жазылуы әртүрлі сөздер» деп омофонға берілген немесе «жазылуы жағынан өзара сәйкес келетін әртүрлі сөздер» деп омографқа берілген дәстүрлі анықтамалар ондағы «бірдей», «әртүрлі» т.б. сияқты ішкі маңызды предикаттардың негізгі қызметінен «бұрмалап» сипаттайды. Дегенмен осы бірліктер ғана дыбыстық формаға қатысты ұқсастық/айырмашылық көрсеткішін дәл айқындайды, сондай-ақ мағынасы (қызметі) жағынан да олардың ауқымын (көлемін) анықтап береді.

Омонимия құбылысының бір түрі — омографтар (грек. *homos* — бірдей, *grapho* — жазамын). Омограф біркелкі жазылып, екпіннің алмасып түсуіне байланысты түрліше дыбысталатын, лексика-семантикалық мағыналары әр басқа сөздермен сөз формалары. Қазақ тілінде жазылуы бірдей бірақ дыбысталуында айырмашылық бар бірқатар омографтар бар. Олар негізінен екпін, кідіріс арқылы, яғни бұлардың алдыңғы және соңғы буындарына түсетін екпіннің ықпалына байланысты мағынасы ажыратылады. Омографтар өзара сәйкес келетін, бірақ түрліше айтылатын әртүрлі сөздер. Олардың мағынасында ерекшелік, айырмашылық болады. Мысалы, **бөлме** (зат есім) — **бөлме** (етістік), **алма** (зат есім) — **алма** (етістік).

Латын графикасына негізделген әліпбиде (1929–1938 жж.) кірме [x] дыбысының таңбасы жоқ болуына байланысты тілде бірнеше омографиялық элементтер пайда болды. Мысалы,

қор (бір нәрсенің жиынтығы)	} бір тұрпатта qor (қор) түрінде таңбаланды
хор (музыка)	
қалық (антонимі — озық)	} бір тұрпатта qalyq (қалық) түрінде таңбаланды
халық (ел)	

қабар (қабағын қабару)	бір тұрпатта qabar (қабар)
хабар (мәлімет)	түрінде таңбаланды
қан (денедегі)	бір тұрпатта qan (қан)
хан (билеуші)	түрінде таңбаланды
қал (мен)	бір тұрпатта qal (қал)
хал (жағдай)	түрінде таңбаланды
қат (қат болу – жетпей жату)	бір тұрпатта qat (қат)
хат (жазу)	түрінде таңбаланды
қак (су)	бір тұрпатта qaq (қак)
хақ (дұрыс)	түрінде таңбаланды
(хақ тағала)	

Аталған кезеңде кейбір графемалардың сөздің мазмұндық деңгейін ажырататыны ескерілмегендіктен сөздердің мағынасын тек мәтін арқылы айыру мүмкін болды. Мысалы, *Zangir olgen soñ 3 angirdiñ balasъ Saqьpkerej qan boladъ*. (Жұбанов А. Құрманғазы. Қазақстан баспасы, 1936 ж. 25-бет. –52), *qandъq zoq bolqansoñ sultan ьrabijtildikte zoq boladъ* (25-б.). **Қан** жүгірді бойыма // сен бастаған заманда (*Аманжолов Қ. Өмір сыры 1938 жыл. 4-б.*) Семей, декабрьдің 22 Хасан көлі маңында ұрыс болып жатқан күндерде, Жарма ауданындағы «Шалабай» совхозындағы орталау мектептің директоры Андрей Никифоровиш ұрысша қатынасқан үлкен баласы Алекстандрдан **қат** алды (*Лениншіл Жас. Декабрь 24. №293. 1939 жыл. 4-б.*). Сондай-ақ мерзімді басылым беттерінен араб-парсы тілінен енген **хижра** сөзі **қыжыра**, **хикмет** сөзі **қикымет** түрінде игерілгендігін көруге болады.

Геминацияланған дауыссыздар тілдегі бір сөзбен, екінші сөзді ажырату үшін қолданылады. Геминацияланған дауыссыз дыбыстар көбінесе кірме сөздерде кездеседі. Мысалы, *тәкаппар, молла, алла, биссимилла, тонна, касса* т.б. 1929 жылдары шыққан мерзімді басылым беттерінде кейбір кірме сөздер геминацияланбаған түрде қолданылғанын көреміз. Мысалы, орыс тіліндегі *тонна* сөзі тек қана бір [н] әрпімен берілген, сондықтан орыс тіліндегі бұл сөздің қазақ тіліндегі *тона* етістік мәнді сөз тәрізді болып таңбаланған. Мысалы, *Qajsъ bir zeke*

ьromсыldarmъzda ьziniñ aldъna turñan mindetin aqtamaj, elimizge bir nece tonъ munai beryv zumъsь orasan mañызdъ // Қайсы бір жеке ьромшылдармызда ьziniñ алдында тұрған міндетін ақтамай, елімізге бір неше тоны, мұнай беруу жұмысы orasan маңызды (Сатсыйалды Құрылысқа. №38. 1 ноябрь 1933 жыл. 1-б.). Бұлай етіп қолданудың сыры кірме сөздерді қазақ тілінің заңдылығына икемдеу басты міндет саналды да, сөздің негізгі мағынасы ескерілмей қалды.

Х. Досмұхамедұлы геминацияланған дауыссыздардың біреуін түсіріп немесе басқа бір дыбысқа алмастырып қолдануға болады деп тұжырымдайды: «Қазақ қырғыздың түбір сөзінде бір дыбыс екіленіп келмейді... жат сөздердегі екіленіп айтылатын дыбыстарды қазақ қырғыз не бір дыбыс қылып айтады, не соңғысын бөтен дыбысқа аударады» [1, 97]. Мерзімді басылым беттеріндегі кірме сөздердің жазылуы осы принципті басшылыққа алған тәрізді. Сондықтан кейбір кірме сөздердің мағынасына зиян келген.

Сондай-ақ, орыс тілінен енген сөздердің екі дауыссыз дыбысының ортасына қысаң дыбыстың таңбалануы арқылы **клуб** тәрізді сөздердің мағынасына зиян келген:

клуб (қоғамдық орын)	qubъr//qulur (құлып, құлұп)
құлып (есіктің құлыбы)	түбірде жазылды.

Қазіргі қазақ тіл білімінде селбеспелі дыбыстардың таңбалануы екі негізге құрылады. Бірінші негіз бойынша, **л**, **р** дыбыстарынан басталатын, осы дыбыстардан кейін **а**, **ә**, **е**, **у**, **ұ**, **и** дыбыстары келетін түбір сөздердің басында **ы**, **і**, **ү** әріптері жазылмайды (*лаж, лайық, лас, лай, леген, рай, рас, лауазым, лашын, лашық, рухани, ру, рұқсат, риза, рия* т.б.). Ал қалған жағдайда сөз басында **р**, **л** әріптерінен бұрын **ы**, **і** әріптері жазыла береді (*ырыс, ырым, ырық, іріт, ырыл* т.б.) [2, 40]. Қазіргі кезде тіл білімінде бұл ереже ретінде орнығып, қалыптасты. Ал 1929–1940 жылдары қолданған латын графикасы негізіндегі әліпби жүйесінде кірме сөздер фонетикалық принципке негізделгендіктен селбеспелі дыбыстар жазуда ескеріліп отырылған. Сондықтан тілде омографиялық жағдаяттардың орын алғанын көреміз. Мысалы, қазақ тілінде **ру** сөзі 1929–1938 жылдар аралығында үнемі селбеспелі дыбыспен таңбаланып, **ұру**, **ыру** түрінде жазылды

Ұру (соғу мағынасында) ұру, ыру
Ру (тайпа мағынасында) түрінде таңбаланды

Осы кезде (1930 жылдардың ортасында) **ру** сөзінің таңбалануына байланысты екі жақты пікір орнығады: Біріншісі, егер [ұ] дыбысын таңбаламаса, онда *ыру*, *ыруханый*, *ырұссо* түрінде оқылып, сөздің негізгі мағынасы бұзылады деушілер. Ал екінші топтағы ғалымдар *ру* сөзін екі ғана таңба арқылы таңбалаудың үлкен бір пайдасы етістік *ұру* (*ұрамын*) сөзімен айырылып тұратындығын көрсетеді. Оқытушылар тарапынан Мұқас Мүсіпов **ру** сөзі мәтін ішінде бірден көрініп тұруы керек дей отырып, автор былай дейді: мәтіндегі мағынасына қарап айырып жатпай-ақ бірден білу керек және бұл оқушыларды оқытқанда пайдалы дейді. Осыған байланысты Қ. Жұбанов: «В начале слова, перед г, и, і, ь не отмечается там, где не искажает смысла слова: *ru* – род (не *уру*), но *ури* – быть (не *рув*), *ret* – порядок, последовательность (не *iret*), но *ьret* – заставить выдрать Кожу (но не *ret*) и т.д.» [3, 270-272]. Осындай мақалалардан кейін 1938 жылғы қазақ тілінің әліпбиі мен емлесіне бірнеше өзгерістер енгізіледі. Бірінші өзгеріс кірме сөздерді морфологиялық принцип арқылы таңбалау керектігі ескеріліп, араб-парсы тілінен енген сөздерді және орыс тілінен енген кейбір сөздерді таңбалау үшін **х** дыбысының әрпі алынады. Ал емле ережесінде **ы, і** селбеспелі дыбыстар сөздің мағынасына зиян келмейтін тұста ғана таңбалануы тиіс деп ескертіледі.

Қазақ тілінде айтылымы бірдей, бірақ жазылуында және мағынасында айырмашылық болатын бірнеше омофон сөздер бар. Қазақ тілінде омофондар түбір мен қосымшаның немесе сөз тіркестері сыңарлары аралығында дыбыстардың ілгерінді, кейінгі ықпал, элизия және тағы басқа фонетикалық заңдылықтардың пайда болуынан, орфоэпиялық нормаларды дұрыс сақтаудан туындап жатады.

Олар негізінен мәтін ішінде немесе белгілі бір графема арқылы ажыратылып көрсетіледі. Орыс тілінде сөздің аяққы позициясында дауыссыз дыбыстардың күнгірттеу естілуіне және дауысты дыбыстың екпін түспеуіне байланысты бірнеше омофон сөздер жасалған. Мысалы, *порог* – *порок*, *парок*; *лук* – *луг*; *прод* – *плот*; *бал* – *балл*; *туш* – *тушь*, *падеж* – *падешь*, *косный* – *костный* т.б. Ал қазақ тілінде омофондар белгілі бір сөздің бірге немесе бөлек таңбалануы арқылы (кей

жағдайда) ажыратылады. Сондай-ақ фонема жігінде немесе белгілі бір дыбыстың вариациясы пайда болады. Жазуда сөз мағынасын ажырата алатын қабілеті бар дыбыстар белгіленеді, ал олардың дыбыстық қоршауға тәуелді түрлері еленіп-ескеріле бермейді.

Аталған бірліктің табиғи болмысын функционалды-мағыналық тұрғыдан қарайтын болсақ, дыбыстық және жазба формаларының қарама-қайшылығы белгілі дәрежеде бәсеңдеп, оның орнына мағыналық қырлары қарама-қарсы қойыла бастайды. Бұндай жағдайда омографтар пен омонимдер омонимия саласының қызметін атқарып, оның жеке жағдайындағы әрекеттерін танытуға кіріседі. Осындай омонимдердің омографиялық мәні айқын байқалады, бірақ оқығанда, әсіресе оқырман екпін, кідіріс, мәнерлеп айту тактілерінің көмегімен дауыстап оқығанда омографиялық тіркестердің (фразалардың) графикалық жазылуын білдіріп отыру қажет. Соның нәтижесінде ғана тілдің дыбыстық мәні оның мағынасымен тығыз тұтастықта көрініс табады. Және осы тұтастық «мылқау» графикада функционалдық қарама-қайшылықты (оппозицияны) бейнелейді. Екпін, кідіріс т.б. бұл жағдайда шығарманы дауыстап оқитын оқырманның интерпретациялық формасы ретінде байқалады, екпінін ажыратып, акценттеп оқиды. Мысалы, «*оның не айтатынын мен білдім/ оның не айтатынын мен білдім*» сияқты қарама-қарсы (оппозиция) сөйлемдеріндегі логикалық екпінді ескеретін болсақ, ол омографиялық тұрғыдан танылуы тиіс, яғни дыбысталуы әртүрлі, бірақ жазылуы бірдей бірліктер деп анықталуы тиіс. Ю. Д. Апресян осы типте грамматикалық омонимдерді мағына жағынан ғана емес, сондай-ақ просодикалық дыбысталуы жағынан да өзара ажыратылатын омографтар ретінде таниды. Керісінше, пунктуация, параграфтік құралдар және ішінара бірге-дефиспен-бөлек жазылу ерекшеліктері шығарманы (мәтінді) жазып отырған адамның интерпретациялық формасы ретінде ұғынылады; жазып отырған адамның көзімен қарасақ, бұнда омофониялық жағдаят негізгі болып саналып, өзектеледі.

Сөздің тыныс белгілеріне салғырт қарау немесе пунктуациялық белгілерін сауатсыз жазу салдарынан (әлеуетті) омофондардың (окказиональді) омографтарға ауысу құбылысы қалыптасады, мысалы, тырнақшаның болмауы жағдаяттық омографтың туындауына әкеліп соқтырады, яғни кейіпкер атын жазу және роман атауын жазу.

Осылайша танылған омофония мен омография оппозициясы (қарама-қайшылығы) тілдік бірліктерге және олардың қатыстарына ономаσιологиялық және семасиологиялық жолдармен қарау арасындағы қарама-қайшылығымен тікелей байланысты екенін танытады. Ал олардың нәтижесінде сөйлеуші мен тыңдаушының (біздің жағдайда оқырман мен жазушының) өзара қарама-қарсы тұру позициясы көрініс табады.

Бүгінде қазақ жазуының латын графикасына өту мәселесі қолға алынғалы қазақ әліпбиіне [x] дыбысының таңбасын алу не алмау мәселесі талас тудырып жүргендігі, 1929–1938 жж. жазу тәжірибеміз көрсеткендей, омофониялық қатар-

лардың кең өріс алмауы үшін [x] дыбысының таңбасы әліпбиде белгіленуі тиіс деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТ

1. *Досмұхамедұлы Х.* Аламан. Алматы: Ана тілі, 1991. 176 б.
2. *Уәли Н., Алдашева А.* Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. Алматы, 1988. 113 б.
3. *Жұбанов К.* Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. 581 б.

Резюме

Рассматриваются пути решения проблем в орфографии казахского языка 1929–1940 годов, связанные с ограничением омографов.